

Hadis Tarihinde Metin Merkezli Düşüncenin Diyalektik Yapısı Üzerine

*Burhanettin TATAR, Doç. Dr.**

Hadis, İslâm tarihinin Kur'ân'dan sonraki en önemli fenomenidir. Bizzat 'hadis'in bir fenomen olarak varlığı ile tek tek hadislerin varlıkları bütünüyle aynı şeyi göstermez. Zira 'hadis', Hz. Peygamberin doğru sözlülüğüne ve yalnızca gerçeği aktardığına dair temel İslâmî kanaatin bir sembolü olarak asli fenomen hüviyetine kavuşur. Bu temel İslâmî kanaat en belirgin şekliyle hareket noktasını Hz. Peygamberin Allah'tan aldığı vahyi 'olduğu şekliyle' insanlara tebliğ ettiği inancında bulur. Bir başka deyişle, Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı vahyi 'olduğu şekliyle' insanlara tebliğ ettiğine dair İslâmî kanaat Hz. Peygamber'in doğru sözlülüğüne ve sadece gerçeği aktardığına dair inancın en kritik ve orijinal noktasını teşkil eder. İlâhî vahyi almak ve onu kendi sesi, telâffuzu, jest ve mimikleri aracılığıyla ve içinde bulunduğu ortamların anlam dünyası ile irtibatlı olarak tebliğ edebilmek yani vahyi her hangi bir tahrife yol açmadan 'doğrudan insanlara konuşan' bir gerçeğe dönüştürebilmek Hz. Peygamber'e özgü bir orijinal durum olarak görülür.

Tam burası aynı zamanda 'hadis'in orijinal anlamını sergilediği noktadır. Kur'ân'ın anlam dünyasının doğru biçimde insanların önünde açılabilmesi ilk kez Hz. Peygamber'in konuşma faaliyeti (tebliği) içinde ortaya çıkabildiği için, Kur'ân'ın her okunuşu aynı zamanda Hz. Peygamber'in konuşma faaliyetinin bir şekilde tekrarlanmasıdır. Böylece orijinal hadis, İlâhî vahyi -salt zihni veya kavramsal bir yapı olmaktan kurtararak- doğrudan insanlara 'konuşabilen' bir tarihsel gerçeklik düzeyine eriştiren ve bu anlamda vahyin kaderini ilk ortaya çıkışı esnasında belirleyen orijinal yani 'daha gerisine gidilemeyen' bir konuşma olayıdır. Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in zihninde ilk kez ortaya çıkan İlâhî söz ile onun konuşarak tarihsel bir gerçeklik haline getirdiği söz tamamen aynı anlam sınırlarına sahip değildir. Zira bir sözün sadece zihni

gerçekliği ile bu sözün konuşma esnasında ses tonu, konuşma üslûbu, içinde konuşulan ortamın kendine özgü durumu gibi hususlar aracılığıyla eriştiği tarihsel gerçekliği birbirinden farklı anlam sınırlarına sahiptir.

Hz. Peygamber'e atfedilen diğer tüm hadislerin bir şekilde gerisine gitmek mümkün iken (hadislerin Kur'ân'a, tarihe, akla veya diğer hadis rivayetlerine arzı; Hz. Peygamber'in bir kararının vahiy mi yoksa şahsî kararı mı olduğunun sorulması vs. buna işaret eder), Hz. Peygamber'in orijinal hadisinin daha gerisine gitmek ve bu anlamda onun yerini alabilecek veya ona denk olabilecek bir başka konuşma eylemini gerçekleştirmek mümkün değildir. Çünkü 'Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tebliği' (konuşması) salt zihni düzeyde bulunan bir İlâhî sözün basit bir 'kıraat' süreci içinde dışı vurumu değildir. Tam tersine o, İlâhî sözü, kendi başına erişemeyeceği bir beşeri iletişim dünyası içinde yine kendi başına sahip olamayacağı sosyal, siyasî, ahlâkî, psikolojik, epistemolojik, tarihsel, ekonomik ... gerçeklik haline 'konuşarak' getirme hadisesidir. Burada artık 'konuşma' (orijinal hadis), vahyin Hz. Peygamber'in zihnindeki ilk durumuna referansla test edilebilecek veya tekrar edilebilecek bir husus değildir. Zira o, Hz. Peygamber'in konuşma eylemi içinde -zihni boyutta sahip olduğundan daha farklı- bir anlam sınırına (ve dünyasına) eriştiği için artık geri çevrilemeyecek ve daha sonra vahyin tüm zihni, sözlü, fiili, sembolik açılımlarının kaynağı (orijin) olarak duracak bir tarihsel hadisedir. Böylece orijinal hadis, hem İlâhî vahyin Hz. Peygamber'in zihninde ilk ortaya çıktığı andaki durumundan daha farklı bir tarihsel gerçekliğe ve anlam dünyasına erişmesinin zemini hem de Hz. Peygamber'in doğru sözlülüğünün en orijinal formu olarak kendine özgü bir konuma sahiptir.

Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı yorumlama, farklı bağlamlara tatbik etme, birtakım dinî ve dünyevî sorunları çözmeye çalışma gibi eylemleri esnasında veya bu eylemlerine referansla oluş(turul)an hadisler ise her zaman anlam ve değerlerini bu 'orijinal hadis'ten alırlar. Benzer şekilde Kur'ân'ı tebliğ faaliyeti, Hz. Peygamberin en orijinal faaliyeti olduğu için, aynı zamanda onun en orijinal sünnetidir. Buna göre Kur'ân vahyinin tebliği esnasında hadis ve sünnet en orijinal anlamlarıyla aynı anda ortaya çıkarlar.

Bir fenomen olarak hadis ile tek tek hadislerin bütünüyle aynı şey olmaması, orijinal hadisin -Hz. Peygamber'in doğru sözlülüğünün katıksız bir tecellisi olarak- diğer hadis rivayetlerine bir referans noktası teşkil etmesinden kaynaklanır. Diğer hadis rivayetleri, râvilerin farklı ölçülerde müdahalelerine ve üretim gücüne açık olmaları veya yorumcuların anlama kapasitelerine göre farklı anlamlar kazanmaları nedeniyle doğruluk ve gerçeklik noktasında her zaman bir alaca karanlığı barındırdıklarından asla orijinal (ideal) hadis düzeyine ulaşamazlar. Bu açıdan bakıldığında tüm hadis tarihi, tek tek hadis rivayetlerinin bu orijinal (ideal) hadise referansla incelenmesi, konumlandırılması ve anlaşılması çabası olarak görünür. Bir başka deyişle tüm hadis tarihi en

* OMÜ İlâhiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı, burhantatar@hotmail.com

temel motivasyonunu orijinal (ideal) hadisten alır. ‘Sahih hadis’ kategorisi ya da imgesi ile ‘hadis-i kudsi’ diye çerçevelenen rivayetler bile gerçek epistemolojik statülerini orijinal (ideal) hadise nispetle kazanırlar. Orijinal hadis, daha sonra özellikle kelâmcıların ve filozofların ‘Peygamberliğin Kanıtlanması’ başlığı altında akli, sosyolojik ve dinî birtakım kanıtlamalarına konu olurken, tek tek hadisler daha çok muhaddis diye anılan bilginlerin araştırma konusunu teşkil etmiştir.

Orijinal hadis, muhaddislerin üzerinde doğrudan düşündükleri bir nokta olmamakla birlikte, onların tüm ilmî düşünme ve araştırma faaliyetlerine ‘en temel bir varsayım’ ya da ‘hareket noktası’ olarak eşlik etmiştir. Şöyle ki orijinal hadis bir taraftan Müslümanların hadislere verdiği genel değer gerisindeki en önemli motivasyon iken diğer taraftan hadis tarihinde önemli yer tutan eleştirel metodolojik bilincin gelişiminde en temel rolü oynamıştır.

Hız. Peygamber’in yalnızca doğruyu ve gerçeği bildirdiği ve Kur’an’ı doğru olarak aktardığı inancı her zaman muhaddislerin sosyal iletişime açık olan hadis rivayetlerine dair değerlendirmelerinin en temel referans noktası olmuştur. Bu anlamda orijinal hadis, muhaddisler için bir ideali dile getirir. ‘Sahih hadis’ kategorisi veya imgesi bu ideali temsil eden orijinal hadis seviyesine en fazla yaklaşabilen hadis rivayetlerini içerir. Bununla birlikte muhaddislerin tarihsel süreç içinde rivayetlere kuşku ile yaklaşarak genel anlamda bir metodolojik bilinç geliştirmeleri yine orijinal hadise referansla mümkün olabilmıştır. Zira ideali temsil eden orijinal hadis seviyesine diğer hiçbir hadis rivayetinin çıkamayacak olması, aynı zamanda tüm rivayetlerin bu ideale göre eleştirilmesine zemin aralamıştır. Bu durumda eleştirel metodolojik bilincin yer yer başvurduğu ‘rivayetlerin Kur’an’a, akla, tarihe, sahîh hadislere arzı’ gibi ilkeler kendi amaçlarını orijinal hadisten alırlar.

Bu noktada artık daha iyi anlaşılması beklenen bir husus şudur: Teknik anlamıyla hadis tarihi, muhaddislerin -tüm Müslümanların ideal olarak gördüğü orijinal hadise referansla- elde mevcut rivayetlerle yüzleşmeleri esnasında oluşmuştur. Ancak bu rivayetler asla ideal ‘orijinal hadis’ düzeyine erişemeyecekleri için her zaman hadis tarihinin ucu açık kalacaktır. Bir başka deyişle Hz. Peygamber’e atfedilen hadis rivayetleri, asla Onun Kur’an’ı tebliği esnasında ortaya çıkan orijinal hadis düzeyine erişemeyecekleri için gerçeklik ve doğruluk noktasında bir şekilde sorulara ve kuşkulara maruz kalacaklardır. Ve onların her zaman bir şekilde yeniden incelenmeye ve üzerinde düşünölmeye açık olmaları, araştırmacıların ideal noktaya (rivayetlerin artık kuşku duyulmayacak şekilde sahîh olduklarının kesin kanıtlandığı bir noktaya) erişmesini engelleyeceği için ‘hadis tarihinin sonu’ gelmeyecektir. Böylece hadis tarihi gerçek anlamda bir ‘tarih’ olarak kalacaktır.

Bunun anlamı şudur: Hadis tarihi, daima birtakım tarihsel ve epistemolojik soru(n)lar eşliğinde ortaya çıktığı için ne bir metafiziğe ne de bir mitolojiye dönüşerek son bulabilir. Aksine o bir şekilde tarihsel bilincin gelişimine ön ayak olan ve bu bilinç sayesinde varlığını sürdüren bir tarih olarak varlığını devam ettirecektir. Bu durum hadis tarihinin farklı tarihsel bilinçlerin tezahürü esnasında yeniden ve yeniden yazılacağını ima eder. Zira hadis tarihi ile uğraşan bilinç için, hadis tarihinin soru(n)ları salt geçmişe ait soru(n)lar değildir. Aksine onlar hadis tarihini araştıran tarihsel bilincin kendisine ilişkin soru(n)lardır. Bu yüzden hadis tarihini araştıran tarihsel bilinç, geçmişe ne pozitivist ne de tarihselci bir yaklaşımla bakabilir. Hadis tarihinin beraberinde getirdiği soru(n)lar, şimdi-buradaki tarihsel hadis bilincini var eden ve onu geçmişe anlamaya sevk eden temel soru(n)lardır. Tarihsel hadis bilinci, orijinal hadisin belirlediği ideal ile hadis tarihinin beraberinde getirdiği tarihsel-epistemolojik soru(n)lar arasında kendisini her zaman bir gerilim içinde bulur. Hadis tarihinin farklı zamanlarda yeniden okunmasını ve yazılmasını gerekli kılan şey önemli ölçüde bu gerilimin yol açtığı dinamizmdir.

Ölkemizde çok sayıda hadis tarihçisinin farklı perspektifleriyle açığa çıkardıkları tarihsel hadis bilincinin içinde barındırdığı gerilimi yine bir hadis tarihçisi olan Yavuz Ünal’ın *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (Samsun: Etüt Yayınları, 2001) adlı çalışmasında açıkça bulmaktayız. Ünal’ın çalışmasının Hz. Peygamber’in Kur’an’ı tebliği hadisesine değinerek başlaması ve tarihsel hadis bilincinin günümüzde eriştiği eleştirel metodolojik düzeye atıfla bitmesi, bir bakıma ‘orijinal hadis’in temsil ettiği ideal karşısında tarihsel soru(n)lar eşliğinde şekillenen ‘eleştirel bilincin’ hissettiği büyük gerilimin öyküsünü dile getiriyor. Bir başka deyişle, şayet okur Ünal’ın çalışmasında izlenen seyri daha açık olarak görmek isterse çalışmanın en başındaki konu ile en sonundaki konuyu karşılıklı olarak konumlandırılan yani birbirinde karşılıklı yansıyan iki ayna gibi tasarlamalıdır. Böylece Hz. Peygamber’in Kur’an’ı tebliğinde ortaya çıkan ‘otantik başlangıç’ (orijinal hadis) ile her zaman rivayetlerde otantiklik arayışını simgeleyen ‘eleştirel metodolojik bilinç’ diyalektik gerilimi temsil eden iki uç nokta olarak görüneceklerdir. Bu bir bakıma Hz. Adem’in cennetteki ilk orijinal otantik durumu ile daha sonra insanlık tarihinde otantiklik arayışı arasındaki diyalektik gerilime benzemektedir. Hadis tarihi, bu açıdan, sanki insanlık tarihinin genel seyrinin rivayetler bağlamında ortaya çıkan bir mikro yansıması gibidir.

Gerçi daha önce farklı ölçeklerde yazılan hemen her hadis tarihi kaçınılmaz şekilde bu gerilimin tarihsel öyküsünü bir şekilde kendisinde yansıtmaktadır. Ancak Ünal’ın söz konusu çalışması hadis tarihinin, gerçek tarihsel-epistemolojik soru(n)lar ile bu soru(n)ların şekillendirdiği tarihsel bilinç arasındaki diyalektik sayesinde yürüdüğüne dikkatimizi çekmesi anlamında diyalektik gerilimini okurlarına açıkça yansıtmaktadır. Artık bu çalışmada,

hadis tarihçisinin ucu açık bir hadis tarihinin parçası olarak kendi tarihine yaklaşmak durumunda olduğuna dair üst bilinci yeterince fark edebilmekteyiz. Kısacası bu çalışmada 'orijinal hadis' diye tanımlamaya çalıştığım özel İslâmi durumun tarihsel süreçte genel olarak hadislerle bağlılık kadar bu hadislerle yönelik eleştirel metodolojik bilince nasıl yol açtığını gözlemleyebiliyoruz. Böylece çalışmaya asıl karakterini veren şey, 'orijinal hadis'in 'güven' ve 'kuşku' arasında yol açtığı diyalektiğin tarihsel tezahürleridir.

Ünal, 'güven' ve 'kuşku' arasındaki diyalektik sayesinde ortaya çıkan hadis tarihine dair köklü ve ilginç bir kavramlaştırma çabasına giriyor 'metnin kayganlaşması' (Ünal, s. 336) tabiri ile. Burada onun söylemek istediği şey, başlangıçta insanların düşünce ve gönül dünyalarına şekil veren (aktif) hadis rivayetlerinin daha sonra insanların ideolojik amaçları doğrultusunda manipüle edilmesi, radikal tevellere maruz bırakılması ve en sonunda hadis üretimlerinin başlaması sonucu pasifleşmesidir. Bir başka deyişle Ünal, başlangıçta aktif bir rol üstlenerek insanlara ortaklaşa kavranabilir ve izlenebilir yol gösteren hadis rivayetlerinin daha sonra insanların ideolojik çatışmaları arasında şiddet politikalarına maruz kaldıklarını ve yön gösterme yeteneklerini önemli ölçüde yitirdiklerini ima ediyor. Böylece hadis alanı, yön gösterme yeteneklerini ya tamamen yitiren ya da birbiriyle çelişik ve zıt yönleri aynı anda gösteren rivayetler sayesinde zihinlerin ve inançların mekânsızlaşmasına yol açıyor.

Oysa 'metin' temel anlamı itibarıyla bir şeyi sırtında taşıyan yani bir başka şey için zemin ve destek görevini üstlenen şeydir (Batı dillerinde 'metin' (text) örgü şekli ve örme eylemi demektir). 'Metnin kayganlaşması' metnin kendi içinde çelişmesi ve üzerinde artık inanç ve düşünceleri taşıyamayacak kadar güçsüzleşmesi demektir. Batılı anlamıyla ele alacak olursak, bu örgülerin şeklinin düzensizleşmesi ve örgünün çözülmesi anlamına gelir. Kısacası 'metnin kayganlaşması' hadislerin İslâm tarihinde sahip olduğu genel iktidarın güçsüzleşmesine ve dokusunun yıpranmasına işaret eder. İşte bu noktada 'orijinal hadis' diye tanımladığımız şeyin belirleyici işlevi tekrar hissedilmektedir. Tek tek hadisler, orijinal hadis sayesinde güvenilirlik kazanırken, birbirleriyle çelişmeye ve zıtlasmaya (kayganlaşmaya) başladıklarında yine orijinal hadise referansla eleştiri konusu olurlar. Bu durumda, şayet tek tek hadis rivayetlerine Ünal'ı izleyerek 'metin' adını vereceksek, 'orijinal hadis'e 'öncü metin' adını vermemiz uygun düşer. Burada 'öncü metin' tabiri, tek tek hadis rivayetlerinin asla orijinal hadisin ilerisine gidecek kadar kesinlik ve doğruluk arz edemeyeceğine yani her zaman orijinal hadisin simgelediği 'doğru sözlü ve vahyi doğru aktaran Hz. Peygamber' inancının ardı sıra geleceklerine işaret eder.

Her ne kadar Ünal, yukarıda kısmen yorumladığımız 'metnin kayganlaşması' tabirini hadis rivayetleri için kullansa da, çalışmasının geneline baktığımızda bu tabirin doğrudan hadis metodolojisini de kapsadığı ortaya çıkmaktadır.

Şöyle ki, hadis tarihinde nasların ideolojik bağlamlarda kullanılması, radikal tevellere maruz bırakılmaları ve hadis üretiminin gittikçe hız kazanması sonucu 'metnin (rivayetlerin) kayganlaşması' sorunu ön plana çıksa da, bir süre sonra metnin kayganlaşması sorununu gidermek amacıyla tarihsel süreçte belirlenen birtakım eleştirel ilkeler ve bunların tatbikatı da kayganlık arz etmeye başlamaktadır. Kısacası tarihsel metodolojik hadis bilincinin teknik düzeyde geliştirmeye çalıştığı eleştirel ilkeler hadis edebiyatında kendilerine özgü statü edinseler de, tatbikatlarının imkânı ve gerçekliği açısından bakıldığında bu eleştirel ilkelerin kendileri de bir şekilde kayganlaşmaktadır. Ünal bunun en temel gerekçesi olarak, rivayetlerin farklı insanların ya da mezheplerin Hz. Peygamber hakkında bel bağladıkları imajlar (imgeler) doğrultusunda eleştirel işleme tabi tutulmalarını gösteriyor (Ünal, imaj (imge) kelimesinden daha çok 'Peygamber'e yakıştırıp-yakıştıramama' tabirini kullanmaktadır. Bkz. Ünal, 335). Buna göre, eleştirinin gerçekleşme tarzını belirleyen en temel faktör hadis tarihi boyunca Hz. Peygamber hakkında geliştirilen ve bir şekilde farklılaşan imgelerdir.

Bu durum, hadis tarihinde önemli yer tutan 'isnad eleştirisi'nin asla boşlukta değil, daima eleştirinin gerçekleşme tarzını belirleyen imgeler aracılığıyla ve zaten bir şekilde anlaşılmalı olan rivayetlere (metinlere) nispetle ortaya çıktığını ima etmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, 315-345). O halde eleştirel hadis metodolojisinin -hangi varsayımlardan hareket ettiğini gözden geçirmesi anlamında- ayrı bir eleştiriye tâbi tutulması kaçınılmazdır (Ünal, s. 338). Galiba Ünal'ın çalışmasına verdiği başlıkta geçen 'yeniden bakış' tabiri bir tür 'eleştirinin eleştirisi' anlamını kendisinde içermektedir. Bu noktada bir yanlış anlamının önüne geçmek için 'eleştirinin eleştirisi' tabirinin hala ucu açık bir hadis tarihinin parçası olarak kullanılmakta olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Daha açık deyişle, hadis metodolojisi içinde geliştirilen tüm eleştirel ilkelerin ve perspektiflerin eleştirisi, hadis tarihinin sonunu getirecek şekilde kesin bir gerçekliğe ulaşma iddiasında bulunamaz. Tam tersine o da, diğer eleştirel ilkeler gibi, bir şekilde imgelere bağımlı olarak kendi gerçekliğini kazanmaktadır.

Ünal'ın daha Önsöz'de yer verdiği 'Zira görme bakılan pencere ile sınırlıdır. Üstelik hakikatin tek bir veçhesi de yoktur' (s. 9) ifadelerindeki 'pencere' ve 'veçhe' metaforlarını 'imge' şeklinde yorumlamak mümkün görünmektedir. Yani imge bir gerçekliğe bakmamızı sağlayan 'pencere' veya bu pencere içinde açığa çıkan gerçekliğin 'veçhe'sini aynı anda kendisinde barındırır. O halde bırakalım isnad eleştirisini, eleştirel ilkelerin eleştirisi bile imge yani metin bağımlıdır. Kısacası hadis tarihinde olup biten en genel şey metin eleştirisidir ya da metinler-arası mücadelelerdir. Ünal'ın çalışması dikkatimizi 'metin merkezli' olarak hadis tarihini yeniden gözden geçirmeye davet ederken (Ünal, s. 338-9) bu metin merkezli düşünmenin başta hadis rivayetlerinin anlaşılması

olmak üzere, isnad eleştirisini ve eleştirel ilkelerin eleştirisini kapsayan genel bir düşünme biçimi olduğunu kavramaktayız.

Bir başka deyişle ‘metin merkezli düşünme’ tabiri birbiriyle sıkı ilişki içinde olan iki yaklaşımı aynı anda içermektedir. Metin tabiri 1) ‘aktif anlamıyla’ düşüncemizin formatını ve rotasını belirleyen metinlere genel bir gönderme yapar; 2) ‘pasif anlamıyla’ zaten bir şekilde metinler tarafından yönlendirilen düşüncenin eleştiri esnasında pasifleştirmeye çalıştığı metinlere işaret eder. Böylece eleştirel düşünce ne tamamen metinlerin egemenliği altındadır ne de metinler tamamen özgür düşüncenin kendilerini kontrol arzusuna boyun eğerler. Bu açıdan ‘metin merkezli düşünme’ metinler ile düşünme eylemi arasındaki bir diyalektik gerilimi içinde barındırır. Bu durum bizi yine yazımımızın başında ele almaya çalıştığımız öncü metin yani orijinal hadis kavramına geri götürür. Metin merkezli düşünme, kendisini ve rivayetleri eleştirirken yani metinlerle diyalektik gerilim içinde bulunurken kaçınılmaz biçimde kendisine bir ‘otantik durumu’ ideal nokta olarak seçmek durumundadır. Bu ideal nokta yani ‘orijinal hadis’ ne tek başına düşüncenin ne de tek tek hadis rivayetlerinin erişebileceği noktadır. O her zaman hadis tarihinde ortaya çıkan rivayetler ve eleştirel düşünce arasındaki aşılamaz gerilimi anlayabilmek için referans noktası olarak almak durumunda olduğumuz bir temel inanç ya da varsayım olarak kalacaktır.